

Original Research Article

Explaining the Topography of the Collective Memory of Cities

Maedeh Ansari¹ Mahdi Montazerolhodjah² Amir Reza Khavarian-Garmsir³

¹ PhD student, Department of Urbanism, Faculty of Art and Architecture, Yazd University, Yazd , Iran

² Associate professor, Department of Urbanism, Faculty of Art and Architecture, Yazd University, Yazd, Iran

³ Associate professor, Department of Geography and Urban Planning, Faculty of Geographical Sciences and Planning, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Received:

August 5, 2025

Accepted:

November 26, 2025

Keywords:

Collective memory, Halbwachs, Identity, Place of memory, Topography of the collective memory of cities

Abstract

Collective memory plays a pivotal role in constructing urban identity and social cohesion. Nowadays, shifts in lifestyles and ill-informed urban interventions, often justified in the name of development and gentrification, have placed historical, memory-laden urban fabrics at risk. Aiming to explicate the topography of collective memory through conceptual modeling, this study employs a systematic review combined with a thematic analysis of screened sources to integrate the perspectives across multiple disciplines. The model is applied to desert-region cities including Yazd, Kerman, Tabas, and Kashan. The findings indicate that the topography of collective memory is a metaphorical mapping of shared remembrances that emerges from interactions among spatial frameworks, places, and social behaviors. Shaped by the forces of power, politics, and dominant discourses, it is subject to continual shifts and reinterpretations, thereby providing a platform for representing shared identity and history. The conceptual model operates along three trajectories: formation, re-reading/reproduction, and resilience. Climate, migration, political economy, tourism, and technology act as intervening factors that modulate morphological patterns as well as social narratives and events. The corresponding model shows that traditional water-supply systems, bazaars, squares, and inward-looking courtyard houses constitute the principal anchors of memory in desert-climate cities. Moreover, the “hazard layer” in Tabas and Bam has reconfigured the pathways of remembrance. Based on the model, three policy packages are proposed, including 1) formation and transmission of indigenous knowledge, 2) reconstruction/control of layers through a palimpsestic approach, and 3) memory-centered resilience to address hazards and disruptions. Tools such as a Memory Atlas, indices of intensity and direction, and memory corridors are introduced to support context-sensitive design.

E-ISSN: 2588-7009 /© 2023. Published by Yazd University. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Corresponding author: Mahdi Montazerolhodjah

Email: montazer@yazd.ac.ir

Address: Yazd University, Yazd, Iran

Extended Abstract

1. Introduction

Collective memory in cities is more than a repository of past events. It is a living infrastructure that orients belonging, identity, and continuity. As urban environments densify and diversify, shared recollections are embedded in the physical weave of streets, squares, and buildings, and in the performative weave of rituals, commemorations, and everyday routines. This research argues that mapping the topography of collective memory, i.e., tracing how different carriers of memory are positioned, layered, and re-signified over time, provides a powerful lens for diagnosis and intervention.

The research questions in this study are as follows:

1. What are the constituent components of the topography of collective memory?
2. How do these components interact to shape and reproduce collective memory in desert cities?

Answering these questions matters practically. Accelerated redevelopment, gentrification, lifestyle shifts, and shocks (earthquakes, aridification) threaten the socio-spatial habitats of memory. In desert cities, where survival has historically depended on codified climate wisdom, losing memory risks the erosion of not only cultural identity but also adaptive capacity.

2. Research methodology

The study uses a qualitative, interdisciplinary design with a multiple-case strategy and three integrated methods as explained below:

1. Systematic Review and Document Analysis: Following PRISMA protocols, we searched Web of Science, Scopus, and Google Scholar using core terms (collective memory, city, place; Halbwachs, Nora, etc.). Snowballing captured the foundational texts often under-indexed in databases. After deduplication and two-stage screening against the inclusion criteria (urban spatial relevance, social frameworks of memory, interdisciplinary rigor, credible evidence, English-language availability), 123 sources (books and articles) were retained.
2. Thematic Synthesis: Using established procedures (open coding, descriptive themes, analytic themes), we coded the corpus to surface recurrent ideas about the relationship between memory, space, time, and power. The synthesis yielded a general conceptual model: a dual-frame structure where a spatial-material frame (carriers, loci, routes, palimpsests) interlocks with a socio-cultural frame (rituals, narratives, naming, institutions, media ecologies).
3. Analytical Generalization via Case Application: We applied the model to four desert cities in Iran, namely Yazd, Kerman, Tabas and Kashan, to examine how the components operate in specific contexts. Cross-case comparisons identified the shared patterns (e.g., water-and-shade infrastructure as the memory backbone) and divergences (e.g., post-disaster palimpsest in Tabas, tourism-mediated re-framings in Yazd).

3. Results and discussion

This article proposes a conceptual model of the “topography of urban collective memory” in hot-arid Iranian cities by integrating spatial-material and social-cultural dimensions derived from the memory and urban theory. The spatial dimension highlights frameworks, anchors and material continuity through which memory is stabilized by environmental cues and enduring forms, while the social-cultural dimension emphasizes social settings, rituals, practices and institutions that transform short-term communicative memory into long-term cultural memory. The model identifies three main pathways including “formation and transmission” (inscribing collective practices and narratives into places, reinforcing attachment and cohesion), “re-reading and reproduction” (power, heritage policies and naming practices that reframe meanings and reorder anchors), and “resilience of memory” (documentation, reconstruction and everyday use that sustain memory under shocks). Climate and environmental risks, migration and demographic changes, political economy and heritage-making, tourism and digital media serve as intervening factors that modulate the intensity and direction of memory flows. The case studies of Yazd, Kerman, Tabas and Kashan demonstrate how wind catchers, qanats, introverted courtyard houses, covered bazaars, shaded passages and oasis gardens form a shared “infrastructure of water and shade” and a recurring bazaar-mosque-square triad, while heritage inscription and post-disaster reconstruction generate thick urban palimpsests and redirect memory fields. The article concludes by proposing an operational toolbox including a GIS-based “memory atlas”, spatial indices of memory intensity and direction, “memory corridors” linking dispersed nodes, and local “memory institutions” to support memory-sensitive planning as well as design and sustain a climate-adapted Iranian-Islamic urban identity grounded in the living collective memory.

4. Conclusion

The study develops a conceptual model of the topography of collective memory to bridge the gap between theory and planning. It argues that memory is not confined to monuments or individual minds but embedded in a multilayered network of places, routes, rituals and naming practices, continually reproduced through collective action. Two macro-frames, spatial-environmental and socio-cultural ones, make up this network, while climate, migration, political economy, tourism and technology shape the intensity and direction of remembering. A focus on four hot-arid cities (Yazd, Kerman, Tabas, Kashan) shows how qanats and water infrastructures, windcatchers, the bazaar-street-square triad, Hosseinieh spaces, Persian gardens and introverted houses act as durable memory anchors, and how risk and reconstruction, such as the Tabas and Bam earthquakes, reconfigure memory pathways. The paper proposes a toolkit including a “memory atlas”, indices of intensity and direction, and “memory routes” to operationalize the model. Three strategic paths including supporting intergenerational narrative formation, governing re-reading and redevelopment are highlighted through palimpsest-sensitive rules, participatory naming, and strengthening memory-based resilience via documentation, archives and participatory reconstruction. This approach reinforces the sense of belonging and social cohesion while improving the adaptive capacity of cities to climatic and political changes.

Keywords: Collective memory, Halbwachs, Identity, Place of memory, Topography of the collective memory of cities

مقاله پژوهشی

تبیین توپوگرافی حافظه جمعی شهر (مطالعه موردی: شهرهای مناطق بیابانی)

مائه انصاری^۱، مهدی منتظر الحجه^{۲*}، امیررضا خاوریان گرمسیر^۳

^۱ دانشجوی دکتری شهرسازی گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، یزد، ایران

^۲ دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد، یزد، ایران

^۳ دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم جغرافیایی و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

doi 10.22034/GRD.2025.23466.1665

چکیده

حافظه جمعی نقشی کلیدی در هویت‌بخشی و انسجام اجتماعی شهر ایفا می‌کند. امروزه با تغییر شیوه زیست مردم و مداخلات شهری ناآگاهانه به بهانه توسعه شهری و اعیانی سازی، کالدهای تاریخی و خاصه‌انگیز در معرض تهدید قرار دارند. این پژوهش، باهدف تبیین توپوگرافی حافظه جمعی شهر از طریق مدل‌سازی مفهومی، تلاش کرده است تا با بهره‌گیری از روش مرور نظام‌مند همراه با تحلیل مضمون محتوای غربال‌شده به ادغام دیدگاه‌های رشته‌های مختلف بپردازد. این مدل در شهرهای مناطق بیابانی شامل یزد، کرمان، طبس و کاشان به کار بسته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد توپوگرافی حافظه جمعی، نگاشتی استعاری از خاطرات مشترک است که از تعامل میان چارچوب‌های فضا، مکان و رفتارهای اجتماعی شکل می‌گیرد و در تأثیر نیروهای قدرت، سیاست و گفتمان‌های مسلط، دستخوش تغییرات و بازتفسیرهای متنوع می‌شود تا بتواند بستری برای بازنمایی هویت و تاریخ مشترک فراهم آورد. مدل مفهومی در سه مسیر «شکل‌گیری»، «بازخوانی و بازتولید» و «تاب‌آوری» عمل می‌کند. اقلیم، مهاجرت، اقتصاد سیاست، گردشگری و فناوری عوامل مداخله‌گری‌اند که الگوهای کالبدی و روایت‌ها و رویدادهای اجتماعی را تعدیل می‌کنند. کاربست مدل نشان داد سامانه‌های سنتی آب‌رسانی، بازارها، میادین، حسینیه‌ها و خانه‌های درون‌گرا لنگرهای اصلی حافظه در شهرهای اقلیم بیابانی‌اند. هم‌چنین لایه مخاطرات در طبس و بم، مسیرهای یادسپاری را بازچینش کرده است. بر مبنای مدل، سه بسته سیاستی پیشنهاد می‌شود: «شکل‌گیری» و انتقال دانش بومی، «بازسازی/بازتولید» لایه‌ها با رویکرد پالیمپست و «تاب‌آوری حافظه محور» جهت مواجهه با مخاطرات/اختلالات. ابزارهایی چون «اطلس حافظه»، «شاخص‌های شدت و جهت» و «کریدورهای حافظه» برای طراحی زمینه‌گرا معرفی می‌شود.

تاریخ دریافت:

۱۴ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۵ آذر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

توپوگرافی حافظه جمعی، فضا، مکان حافظه، هالوباکس، هویت

۱ مقدمه

حافظه جمعی به‌عنوان یک مفهوم میان‌رشته‌ای، سابقه‌ای طولانی در ادبیات نظری حوزه معماری و شهرسازی دارد. همان‌طور که شهرها رشد می‌کنند و تنوع می‌یابند، رویدادها، تجارب و فرهنگ‌های مختلف در تاروپود شهر تنیده می‌شوند و خاطرات مشترکی رقم می‌زنند که موجب تقویت حس تعلق و تداوم است. جهت مطالعه این مفهوم در بستر شهر لازم است ابعاد آن از دیدگاه‌های مختلف نظری بررسی شود.

Email: montazer@yazd.ac.ir

* نویسنده مسئول: مهدی منتظر الحجه

آدرس: دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.

در این پژوهش نشان داده می‌شود که مطالعه‌ی توپوگرافی حافظه‌ی جمعی، به معنای نگاشت رابطه‌ی میان حامل‌های مختلف حافظه جمعی در بستر زمان، ابزاری کارآمد برای شناسایی و صورت‌بندی مؤلفه‌های سازنده‌ی حافظه جمعی شهر است. واژه‌ی «توپوگرافی» در فرهنگ لغت و بستر یعنی «هنر و ترسیم دقیق عوارض طبیعی و مصنوعی یک مکان یا منطقه، معمولاً روی نقشه‌ها یا نمودارها به گونه‌ای که موقعیت و ارتفاعات نسبی آن‌ها را نشان دهد». در فرهنگ لغت آکسفورد این واژه را معادل «ویژگی‌های طبیعی و مصنوعی یک منطقه» و نیز در کمبریج به «ظاهر فیزیکی ویژگی‌های طبیعی یک منطقه از زمین، به‌ویژه شکل سطح آن» اشاره دارد. توپوگرافی از طریق نقشه‌ها و توضیحات، درک ما را از چشم‌انداز کالبدی نشان می‌دهد. باین‌حال، در زمینه مطالعات حافظه جمعی، توپوگرافی را می‌توان به‌صورت استعاری نشان‌دهنده نحوه‌ی ساختار و جانمایی حافظه در چشم‌اندازهای اجتماعی و کالبدی دانست. این تعبیر نخستین بار توسط هالبواکس (۱۹۴۱) در کتاب «توپوگرافی افسانه‌ای سرزمین مقدس» به کار رفت. او در این کتاب به بررسی نقش جغرافیای مکان و فضای مقدس در شکل‌دهی حافظه جمعی می‌پردازد. بر اساس چارچوب نظری هالبواکس، توپوگرافی حافظه جمعی شهر به معنی نگاشت استعاری خاطرات مشترک به‌طور عینی در مکان و فضا (شامل فضاهای شهری و مکان‌های به‌یادماندنی) و به‌طور ذهنی در رویدادها، مراسم آیینی و روایات است.

مطالعه و تحقیق این مفهوم در شهر ابزاری برای طراحان و برنامه ریزان شهر به دست می‌دهد که با رجوع به مخازن حافظه و انواع روایت‌ها، در مسیر حفاظت مؤثر از میراث فرهنگی هدف‌گذاری کنند. این در حالی است که امروزه مخدوش شدن ساختارهای کالبدی خاطره‌انگیز، تخریب بافت‌های تاریخی به بهانه‌ی توسعه و یا فرایند اعیانی سازی^۱، تغییر شیوه زندگی و آسیب‌های جدی وارده به زیست‌بوم خاطره‌انگیز در پی فرآیند مدرنیزاسیون شهرها و مخاطراتی نظیر زلزله یا تغییرات اقلیمی حافظه جمعی شهرها را با چالش‌های گسترده‌ی روبرو ساخته است. این امر در شهرهای تاریخی بیابانی می‌تواند پیامدهای جدی داشته باشد؛ زیرا بسیاری از شیوه‌های زندگی سنتی و ابتکارات معماری بومی که بقای شهر در محیط خشک بیابان را ممکن ساخته‌اند، در خاطره نسل‌ها ثبت‌شده و چنانچه فراموش شوند، تداوم حیات فرهنگی و حتی زیستی شهر با مخاطره مواجه می‌شود. لذا شناخت چپستی این مفهوم و درک توپوگرافی آن در شهر امری لازم و ضروری است. هدف پژوهش حاضر، تبیین توپوگرافی حافظه جمعی شهر از طریق مدل‌سازی مفهومی آن است. این هدف از طریق ترکیب یافته‌های نظری میان‌رشته‌ای طی دو مرحله دنبال می‌شود: اول تبیین مفهومی حافظه جمعی در اسناد و متون معتبر علمی در راستای ساخت مدل مفهومی به‌طور عام؛ دوم کاربری مدل در چند شهر منتخب اقلیم خشک. نتیجه تلفیق این دو مرحله، شناخت عمیق‌تر مؤلفه‌های سازنده مفهوم حافظه جمعی و کاربری آن‌ها در شهرهای اقلیم بیابانی است. به همین ترتیب سؤالات پژوهش از قرار زیر است:

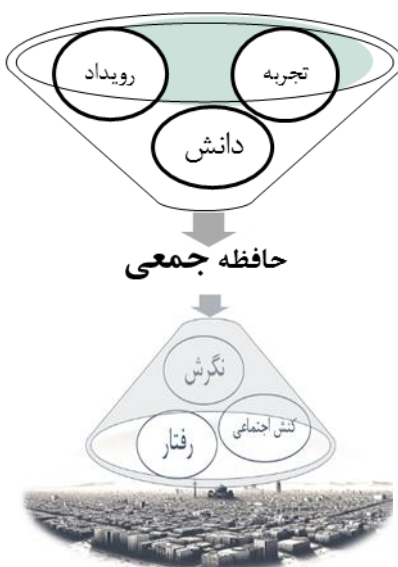
- مؤلفه‌های سازنده مفهوم توپوگرافی حافظه جمعی کدامند؟
- چگونه ابعاد و مؤلفه‌های حافظه جمعی در شکل‌گیری و بازتولید حافظه جمعی در شهرهای مناطق بیابانی تعامل دارند؟

این پژوهش با سنتز نظری بنیادهای فکری میان‌رشته‌ای، ارائه مدل مفهومی، کاربری آن در شهرهای مناطق بیابانی و پیشنهاد بسته‌های سیاستی شکاف میان ادبیات نظری و عمل شهرسازان را پر می‌کند و ابزاری جهت تحلیل و مداخله در سطوح نظری، روش‌شناختی و کاربردی فراهم می‌آورد.

¹ gentrification

۲ مبانی نظری

حافظه جمعی، اصطلاحی است که نخستین بار توسط فیلسوف و جامعه‌شناس فرانسوی موریس هالبواکس ابداع شد. این مفهوم به مخزن مشترک تجربیات، رویدادها و دانشی اشاره دارد که جامعه یا گروهی فراتر از سطح فردی دارند که از طریق تعامل اجتماعی ساخته و بین نسل‌ها منتقل می‌شود. هم‌چنین حافظه جمعی زمینه‌ساز شکل‌گیری رفتار، نگرش و کنش جوامع و گروه‌ها است (هالبواکس^۱، ۱۹۵۰/۱۹۹۲). حافظه جمعی در تمام سطوح خود با آگاهی شخص تنیده و در تعلق به یک گروه اجتماعی قوام می‌یابد. به عقیده هالبواکس، حافظه جمعی یک چارچوب اجتماعی است که امکان دستیابی به رویدادهای گذشته و بازیابی خاطرات را برای افراد فراهم می‌کند تا تصویری از گذشته را مطابق با تفکر غالب کنونی جامعه بازسازی کند (زردکا^۲، ۲۰۲۱). درواقع نوآوری واضح این مفهوم، اشاره به چارچوب اجتماعی حافظه جمعی است؛ چراکه پیش از آن تنها به بعد فرد آن توجه می‌شد. در تکامل مفهوم، ابعاد دیگری کم‌کم به آن اضافه شدند.

شکل ۱. مبادی آنتولوژیک حافظه جمعی و اثر آن بر شهر
منبع: نگارنده بر اساس نظریه هالبواکس (۱۹۹۲)

از جمله این ابعاد، بعد فضایی است که در شکل‌گیری توپوگرافی حافظه جمعی نقش بسزایی ایفا می‌کند. توپوگرافی حافظه جمعی در هسته خود، به ارتباط متقابل بین حافظه، فضا و زمان در فرایند ساخت اجتماعی حافظه اشاره دارد. این مفهوم ضمن بررسی فرایندهای انتخاب، تعامل و گاه تقابل، درک مشترک عمومی از گذشته را شکل می‌دهد و بینشی در مورد چگونگی نگاشت حافظه‌ی جمعی از طریق فضا، مکان و شیوه‌های متداول یادآوری در اختیار می‌گذارد (هایسن^۳، ۲۰۰۳). «توپوگرافی افسانه‌ای» تعبیر خاص هالبواکس (۱۹۴۱) با مکان‌های ویژه‌ای تداعی می‌شود که دارای یک وضعیت افسانه‌ای یا نمادین در حافظه جمعی گروه است. یان آسمان ([۱۹۹۲]، ۲۰۱۱) نیز بعدها از هالبواکس وام می‌گیرد و جنبه فضایی حافظه جمعی را بسط می‌دهد. از دیدگاه او حافظه فرهنگی از طریق سیستم‌های نشانه‌گذاری خارجی مانند نوشتار منتقل می‌شود که می‌تواند

¹ Halbwachs

² Zardecka

³ Huyssen

نسل‌ها را دربرگیرد. این سیستم نشانه‌گذاری شامل متون، تصاویر، مکان‌ها و بناها می‌شوند و نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت فرهنگی و انتقال آن به نسل‌های بعدی ایفا می‌کنند.

بعد فضایی- مکانی حافظه جمعی

سازمان‌دهی فضایی خاطرات و نحوه آمیخته شدن فضاها و مکان‌های کالبدی به خاطرات جمعی بخشی از «توپوگرافی حافظه جمعی» یک شهر است. بافت فضا نقش مهمی در تثبیت حافظه جمعی ایفا می‌کند و در مقابل حافظه جمعی نیز بر ادراک و اهمیت فضاها تأثیر می‌گذارد. موریس هالبواکس (۱۹۵۰) تأکید می‌کند خاطرات انسان به مکان‌های خاصی مرتبط است و مکان‌ها چارچوبی برای حافظه جمعی فراهم می‌کنند. تغییرات در محیط کالبدی می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی بر خاطرات جمعی تأثیر بگذارد و به‌طور بالقوه آنها را تغییر دهد، معنایی جدید بسازد یا حتی آنها را بزداید. هالبواکس بایان این ایده که «حافظه جمعی مکان‌ها را تغییر شکل می‌دهند» مطرح می‌کند که مکان‌ها توسط خاطرات شناخته و دگرگون می‌شوند. این ایده در کنش‌های اجتماعی مختلف مانند زیارت مشهود است؛ مکانی که مردم به دلیل اهمیت تاریخی یا آیینی از آن دیدن می‌کنند و خاطره‌ای جدید به خاطرات قبل خود می‌افزایند. این زایش و افزونگی در حافظه جمعی به دلیل تفاوت نسل‌ها و درگذر زمان اشکال مختلفی دارد ولی در گوهر خود اصالتش را حفظ می‌کند؛ زیرا حافظه نه‌تنها در ذهن افراد، بلکه در فضاها کالبدی «جا» می‌گیرد. فضا به‌عنوان ظرفی برای حافظه عمل می‌کند که او را محفوظ و ماندگار می‌کند. او با اهمیت قائل شدن برای نقش کالبد علاوه بر حفاظت از گوهر درون، به‌عنوان عاملی برای بازآفرینی حافظه جمعی اشاره می‌کند.

دیگر تئوری مبنا در این زمینه، تئوری مکان حافظه است. واضع تئوری «مکان حافظه»^۱ پی‌یر نورا^۲ مورخ فرانسوی است. از دیدگاه او در لحظه‌ای که «محیط‌های زیست حافظه» سست می‌شوند، جوامع برای حفظ رابطه با گذشته به «مکان‌های حافظه»-گره‌های نمادین و مادی یادآوری- متوسل می‌شوند. او محل‌هایی مانند بناهای تاریخی، موزه‌ها و بناهای یادبود را مکان حافظه می‌نامد که به‌مثابه نمادهای عینی، هویت کنونی یک گروه را به گذشته آن پیوند می‌دهد و خاطرات و ارزش‌های مشترک را تقویت می‌کند. او علاوه بر محل‌ها، اشیا و رویدادها را نیز مکان حافظه می‌بیند و زمینه‌ای انتزاعی‌تر برای حافظه جمعی متصور می‌شود.

آلدو روسی معمار نو خردگرای ایتالیایی، به‌طور خاص مفهوم خاطره جمعی هالبواکس را وارد ادبیات معماری و شهرسازی نمود. روسی در بخشی از کتاب مشهورش «معماری شهر»، استدلال می‌کند شهرها پیوند تنگاتنگی با حافظه جمعی دارند. این حافظه در ساختار کالبدی شهر نهفته است. او دو صورت برای شهر قائل است: یک مصنوع ملموس که توسط زمان شکل‌گرفته و یک فرآیند تاریخی که از طریق محیط ساخته‌شده تکامل می‌یابد. او عناصری مانند ساختمان‌ها و فضاها را رگه‌هایی از گذشته و نماد هویت شهر می‌داند. این عناصر معماری، «روح» شهر را تشکیل می‌دهند؛ بر نحوه درک و تعامل ساکنان با محیط اطراف خود تأثیر می‌گذارند و موجب تداوم حافظه جمعی شهر می‌شود (روسی^۳، ۱۹۸۴؛ الموسوی و همکاران^۴، ۲۰۲۲). تعامل با مصنوعات شهری ملموس تاریخی، به ساکنان این امکان را می‌دهد که به‌طور ذهنی حافظه جمعی ازدست‌رفته را بازسازی

¹ Lieux de Mémoire (sites of memory/ place of memory)

² Pierre Nora

³ Rossi

⁴ Al-Musawi et al

کنند. فضای شهری، گذشته را در خود به یادگار حفظ کرده تا فرصتهایی برای خاطره سازی و آموزش عمومی فراهم کند (لویکا^۱، ۲۰۰۸؛ لونتال^۲، ۲۰۱۵).

باید توجه داشت در دیدگاه روسی، پویایی حافظه جمعی نادیده انگاشته شده و بیشتر بر تجسد تاریخ در آثار کالبدی شهرها تأکید شده است. درحالی که گذر زمان و نیروهای سیاسی و اجتماعی می تواند تصورات متفاوتی از تاریخ را نمایان کند. دیدگاه مقابل روسی، بویر (۱۹۹۶) است. به زعم او شهرها مخازن زنده حافظه هستند. او با تمرکز بر وجه بازنمایی شهر نشان می دهد که حافظه جمعی بیش از آن که در مکان های حافظه «نهفته» باشد، در نظام های بازنمایی و صحنه پردازی های شهری «ساخته» می شود (بویر، ۱۹۹۶). شهرها پویا و در معرض دگرگونی هستند، به این معنی که حافظه جمعی دائماً در حال مذاکره، تغییر شکل و گاهی از دست رفتن است. محیط ساخته شده نقشی کلیدی در ساخت و حفظ حافظه جمعی ایفا می کند و به عنوان یک زیست بوم برای روایت ها و هویت های تاریخی جامعه عمل می کند. شهرها با دارا بودن نشانه های کالبدی ملموس نظیر بناهای تاریخی، فضاهای شهری ماندگار قدیم و پویای جدید، موزه ها و یادمان ها، گزینه های متعددی در اختیار حافظه جمعی می گذارند تا در طول سفر حیات خویش تکامل یابند (جدول ۱).

جدول ۱. تئوری های مختلف حافظه جمعی و فضا

نظریه پرداز	نظریه	توضیحات
گیدنز (۱۹۸۴)	حافظه جمعی: مبدأ و هم محصول	حافظه جمعی تأثیر دوطرفه ای بر فضا دارد، هم آن را می سازد و هم از آن تأثیر می پذیرد.
هالباکس (۱۹۵۰)	مکان ها: چارچوب حافظه جمعی	خاطرات انسان به مکان های خاصی مرتبط است و مکان ها چارچوبی برای حافظه جمعی فراهم می کنند.
پیرنورا (۱۹۸۹)	مکان حافظه	مکان ها و بناهای تاریخی به عنوان نقاط کانونی حافظه جمعی و پیونددهنده گذشته و حال جامعه عمل می کنند.
آلدو روسی (۱۹۸۴)	شهرها حافظه جمعی را در ساختار خود دارند	شهرها در فرآیند تاریخی مجسم، از طریق ساختار کالبدی شان تکامل می یابند و حافظه جمعی را در خود جای می دهند.
بویر (۱۹۹۶)	شهرها مخازن زنده حافظه هستند	شهرها به صورت پویا و در معرض تغییر، حافظه جمعی را در خود حفظ کرده و از آن حمایت می کنند.

چارچوب اجتماعی حافظه جمعی

چارچوب اجتماعی حافظه جمعی به ساختارهایی اشاره دارد که در آن افراد به عنوان بخشی از یک گروه، خاطرات خود را با یکدیگر به یاد می آورند. این ساختارها از طریق اعمال و مناسک اجتماعی شکل می گیرند و گردهمایی ها، مراسم و آیین های فرهنگی منظم نقش مهمی در تقویت خاطرات مشترک دارند (لونتال، ۲۰۱۵). هالباکس (۱۹۹۲) حافظه جمعی را نه به عنوان ایده ای اجتماعی، بلکه به عنوان تصویری مشترک از گذشته تعریف می کند که در زمان حال مفهوم سازی می شود. او بر این باور است که خاطرات ابتدا در بستر اجتماعی شکل می گیرند و سپس به حافظه جمعی تبدیل می شوند.

در فلسفه، در دهه ۱۹۹۰ فرضیه ذهن گسترده به حمایت از رویکرد برون گرا در فرآیندهای شناختی پرداخت و حافظه را بیشتر به عنوان یک پدیده اجتماعی و برون فردی مطرح کرد. برگسون تأثیر زیادی بر هالباکس گذاشت و تأکید کرد که ادراک نمی تواند از قیود اجتماعی آزاد باشد. هالباکس سپس به دورکیم نزدیک شد و حافظه را

¹ Lewicka

² Lowenthal

به‌عنوان فرآیندی اجتماعی که در آن ادراک از «طرح‌های ادراک» اجتماعی جهت‌گیری می‌کند، معرفی کرد (بوردیو، ۱۹۹۱). یادآوری جمعی از طریق آیین‌ها، اسطوره‌ها و داستان‌ها، هویت و ارزش‌های جمعی را شکل می‌دهد و از دیدگاه نورا (۱۹۸۹)، گفتمان نهادها و خاطرات بومی به شکل‌گیری حافظه جمعی کمک می‌کند. حافظه جمعی از طریق یک دیالکتیک رقابتی میان تاریخ نهادی و گفتمان‌های بومی در حال تکامل است (الیک^۲، ۱۹۹۸). برای ظهور حافظه جمعی، گروه‌ها با اعتبار سنجی اجتماعی و فراموشی، جزئیات متناقض را از حافظه حذف می‌کنند (فستینگر^۳ و همکاران، ۱۹۵۲). در این فرایند، گروه‌های مسلط از قدرت نمادین برای کنترل روایت‌های تاریخی و تأثیر بر حافظه جمعی استفاده می‌کنند (بوردیو، ۱۹۸۴). همچنین، به‌طور خاص در مطالعات سیاسی معاصر، حافظه جمعی به‌عنوان یک فرآیند پویا و فعال در حال تکامل است که شامل تفسیر و بازتفسیر رویدادهای گذشته است تا با نیازها و ارزش‌های کنونی جامعه هم‌راستا شود (آدامز^۴، ۲۰۲۱). درنهایت، حافظه جمعی نه‌تنها مجموعه‌ای از خاطرات فردی، بلکه تمرینی اجتماعی است که تحت تأثیر ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی شکل می‌گیرد (بوردیو، ۱۹۸۴).

۳ روش پژوهش

این پژوهش میان‌رشته‌ای کیفی با «مطالعه چند موردی» به‌عنوان راهبرد طراحی پژوهش و تلفیق روش‌های «مرور نظام‌مند، تحلیل مضمون (سنتز میان‌رشته‌ای با مرور تلفیقی)، کاربست تحلیل در نمونه موردی» طراحی‌شده است (بین^۵، ۲۰۱۸؛ جبارین^۶، ۲۰۰۹). دو مرحله اصلی روش عبارت‌اند از: (۱) مرور نظام‌مند ادبیات و تحلیل اسنادی و تحلیل مضمون آنها جهت استخراج مؤلفه‌های توپوگرافی حافظه جمعی شهر؛ (۲) کاربست مدل در چند شهر منتخب اقلیم خشک و بیابانی ایران.

در گام نخست جست‌وجوی نظام‌مند با پیروی از دستورالعمل‌های پریزما^۷ تدوین و گزارش شد (شکل ۲) تا قابلیت بازتولید و ردیابی آن تضمین شود (پیچ^۸ و همکاران، ۲۰۲۱؛ موهر^۹ و همکاران، ۲۰۰۹). کلیدواژه‌های جست‌وجو شامل «حافظه جمعی»، «شهر»، «مکان» و نیز نام‌های اندیشمندان محوری این حوزه «هالبواکس» و «نورا» بود. جست‌وجو در پایگاه‌های وب آف ساینس، گوگل اسکالر و اسکوپس در مهر هزار و چهارصد و سه انجام شد. به‌منظور پوشش متون کلاسیک که معمولاً در پایگاه‌ها نمایه نمی‌شوند، تکنیک جست‌وجوی گلوله‌برفی در فهرست منابع مقالات بازیابی‌شده به کار رفت. در مرحله‌ی شناسایی، دویست و پنجاه رکورد از اسکوپس، صدوبیست و سه رکورد از وب آف ساینس، هشت رکورد از گوگل اسکالر و بیست‌وشش منبع با تکنیک گلوله‌برفی گردآوری شد. پس از حذف موارد تکراری و غربال‌گری دومرحله‌ای بر اساس معیارهای ورود/خروج از جمله ارتباط محتوایی با ابعاد کالبدی-فضایی شهر و چارچوب‌های اجتماعی حافظه، میان‌رشته‌ای بودن، دارا بودن پشتوانه داده و استدلال معتبر و انتشار به زبان انگلیسی_درنهایت صدوبیست و سه سند (کتاب و مقاله) برگزیده شد.

¹ Bourdieu

² Olick

³ Festinger

⁴ Adams

⁵ Yin

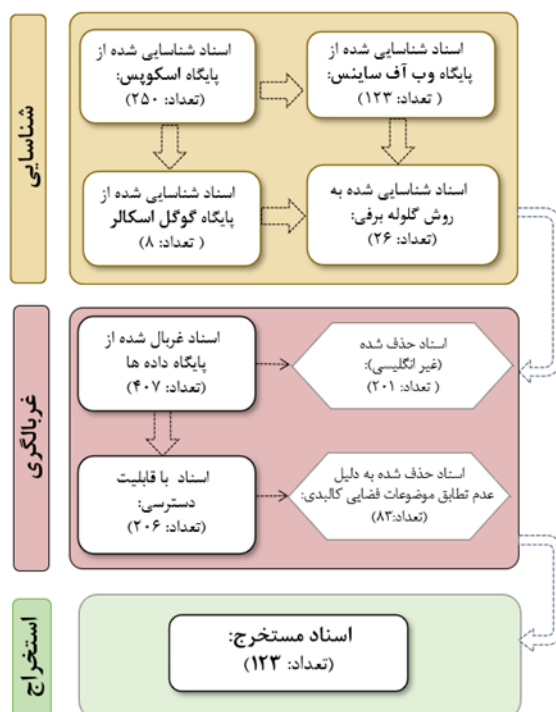
⁶ Jabareen

⁷ PRISMA

⁸ Page

⁹ Moher

گام دوم به تحلیل مضمون و سنتز میان‌رشته‌ای می‌پردازد. لذا اسناد مستخرج با روش تحلیل مضمون کدگذاری شد؛ بدین‌صورت که در وهله نخست کدهای اولیه واحدهای معنایی غربال و سپس کدها در قالب تم‌های توصیفی و درنهایت تم‌های تحلیلی هم‌خانواده ادغام شدند (بارون و کلارک^۱، ۲۰۰۶؛ توماس و هاردن^۲، ۲۰۰۸). بدین ترتیب داده‌های مبنا، برای ساخت «مدل مفهومی توپوگرافی حافظه جمعی شهر» در مرتبه عام کنار هم قرار گرفتند. در گام سوم کاربست مدل در مطالعه چندموردی شهرهای بیابانی تحلیل می‌شود. این کاربست، «تعمیم تحلیلی» مبتنی بر تکرار مبانی نظری، تطبیق الگو^۳ در مطالعه موردی است. بدین ترتیب مؤلفه‌های مدل بررسی و تبیین می‌شود که هر مؤلفه چگونه در آن بافت عمل می‌کند و «توپوگرافی حافظه جمعی شهر» در اقلیم خشک و بیابانی ایران را می‌سازد. سپس تحلیل تطبیقی میان موردها انجام گرفت تا الگوهای مشترک و تفاوت‌های زمینه‌ای شناسایی شود.

شکل ۲. فرایند مرور سیستماتیک از پایگاه داده‌های معتبر

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴

۴ یافته‌ها و بحث

۴٫۱ مدل مفهومی و کاربست آن در شهرهای اقلیم خشک و بیابانی

جهت دست‌یابی به مدل مفهومی پژوهش اسناد غربال‌شده با روش تحلیل مضمون کدگذاری و ادغام شدند. بخشی از واحدهای معنایی به‌عنوان نمونه، مراحل ادغام و رسیدن به مضامین توصیفی و تحلیلی در جدول زیر آمده است (جدول ۲).

¹ Braun & Clarke

² Thomas & Harden

³ pattern matching

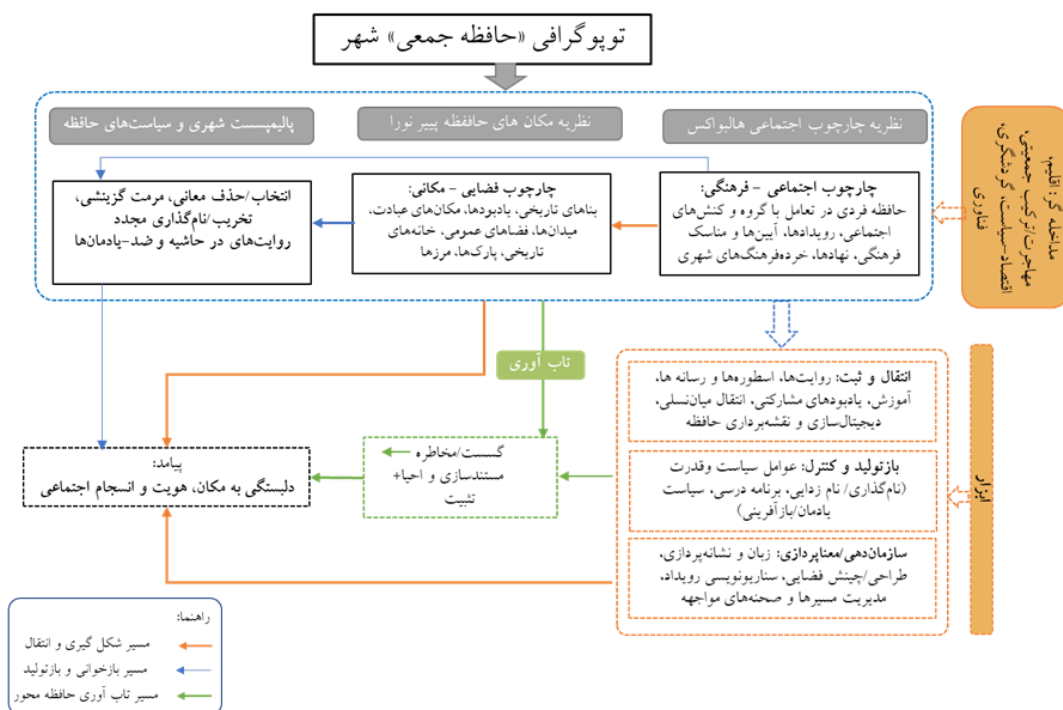
جدول ۲. تحلیل مضمون اسناد غربال‌شده

واحد معنا	کد آغازین	مضمون توصیفی	ارجاع	مضمون تحلیلی
حافظه جمعی هم‌زمان محصول و خاستگاه سازمان فضایی-اجتماعی شهر است.	دوگانگی ساختار؛ روال‌های روزمره	ساخت‌یابی اجتماعی-فضایی حافظه	گیدنز، ۱۹۸۴	بعد فضایی- مکانی
مکان‌ها، چارچوب‌های پایدار به یادآوردن‌اند و حافظه به نشانه‌های محیطی تکیه دارد.	مکان‌مندی؛ جانمایی حافظه؛ چارچوب‌های محیطی	چارچوب‌های مکانی حافظه	هالباکس، ۱۹۹۲	
مکان‌های حافظه به‌مثابه لنگرهای فضایی، گذشته و حال را در شهر پیوند می‌دهند.	مکان حافظه؛ لنگر فضایی؛ تمایز تاریخ و حافظه	مکان حافظه	نورا، ۱۹۸۹	
آثار و تندیس‌های شهری ماندگار، حامل حافظه‌اند و هویت شهر را می‌سازند.	تداوم کالبدی؛ نوع شهر؛ نشانه شهری	تندیس نمادین	روسی، ۱۹۸۴	
شهرها مخازن زنده حافظه‌اند؛ تصاویر تاریخی در معماری و فضاهای عمومی تعبیه می‌شوند.	تصاویر تاریخی؛ معماری نمایشگر؛ پویایی خاطره	شهر به‌مثابه مخزن زنده حافظه	بویر، ۱۹۹۶	
شهر متن لایه‌لایه حافظه است؛ سیاست‌های یادمان تعیین می‌کند کدام لایه برجسته یا حذف شود.	پالیمپسست (لایه‌نگاری)؛ سیاست یادمان؛ لایه‌مندی زمان/مکان	پالیمپسست شهری و سیاست حافظه	هایسن، ۲۰۰۳	
دل‌بستگی و هویت مکان به احیای گذشته فراموش‌شده و ماندگاری خاطرات یاری می‌رساند.	دل‌بستگی مکان؛ هویت مکان؛ احیای گذشته	دل‌بستگی/هویت مکان	لویکا، ۲۰۰۸	
یادآوری در قالب‌های اجتماعی گروه رخ می‌دهد؛ حافظه ذاتاً اجتماعی است.	قاب اجتماعی؛ گروه؛ همنوایی	قاب‌های اجتماعی حافظه	هالباکس، ۱۹۴۱	بعد اجتماعی- فرهنگی
حافظه ویژگی روابط اجتماعی است و در قالب‌های جمعی- مکانی تداوم می‌یابد.	حافظه به‌مثابه رابطه؛ جامعه/مکان؛ هستی‌شناسی	خوانش جامعه‌شناختی هالباکس	کوردیرو، ۲۰۲۱	
گذار از حافظه ارتباطی کوتاه‌مدت به حافظه فرهنگی نهادی زیرساخت تداوم است.	حافظه فرهنگی- ارتباطی؛ یادمان؛ نهاد	حافظه فرهنگی، تداوم	آسمان، ۱۹۹۱	
تغییر نگرش از «چیزی به‌نام حافظه» به «فرایند یادسپاری»؛ یادآوری از طریق کنش‌ها صورت می‌گیرد.	رویه‌محوری؛ مناسک؛ کنش جمعی	رویه‌ها و مناسک یادسپاری	اولیک و رابینز، ۱۹۹۸	
آیین‌های جمعی همبستگی را تقویت و خاطره مشترک را بازتولید می‌کنند.	آیین؛ همبستگی؛ اخلاق جمعی	انسجام از طریق آیین	میژتال، ۲۰۰۳	
فضاهای عمومی و خرده‌فرهنگ‌های شهری بستر تولید و گردش خاطره جمعی‌اند.	فضای عمومی؛ خرده‌فرهنگ؛ تعامل روزمره	فرهنگ شهری و فضای عمومی	لاگران، فاین و هانتز، ۲۰۱۵	

یافته‌های این پژوهش تبیین می‌کند «توپوگرافی حافظه جمعی شهر» از درهم‌تنیدگی دو چارچوب کلان فضایی- مکانی و اجتماعی- فرهنگی در قالب مدل مفهومی پژوهش به دست می‌آید (شکل ۳). این دو بُعد در مضامین توصیفی هم‌خانواده ادغام شده‌اند و بنیان صورت‌بندی مدل را فراهم کرده‌اند. برهم‌کنش میان این دو چارچوب هویت و انسجام اجتماعی شهر را می‌سازد.

بر مبنای نتایج جدول ۲، مدل مفهومی (شکل ۳) «توپوگرافی حافظه جمعی شهر» را به عنوان نگاشتی چندلایه از ابعاد فضایی، اجتماعی و سیاسی صورت‌بندی می‌کند. در این مدل بعد فضایی- مکانی، مضامینی چون «چارچوب‌های مکانی حافظه»، «لنگرهای فضایی» و «تداوم کالبدی و نشانه‌گذاری» بر آن دلالت دارند که حافظه با توجه به نشانه‌های محیطی در مکان‌های واجد شرایط، دوام کالبدی می‌یابد (هالباکس، ۱۹۹۲؛ نورا، ۱۹۸۹؛ روسی، ۱۹۸۴؛ بویپر، ۱۹۹۶). در بعد اجتماعی- فرهنگی، مضامینی نظیر «قاب‌های اجتماعی یادسپاری»، «رویه‌ها و آیین‌های جمعی» و «نهادینه‌شدن حافظه فرهنگی» نشان می‌دهند که یادآوری، محصول روابط و کنش‌های جمعی و گذار از حافظه ارتباطی کوتاه‌مدت به حافظه فرهنگی است (هالباکس، ۱۹۴۱؛ آسمان، ۱۹۹۹؛ اولیک و رابینز، ۱۹۹۸؛ میژتال، ۲۰۰۳؛ لاگران و همکاران، ۲۰۱۵؛ کوردیرو، ۲۰۲۱).

منطق درونی مدل در چند مسیر تبیین‌کننده است: مسیر «شکل‌گیری و انتقال» که از کنش‌ها و روایت‌های جمعی به جانمایی در مکان‌های حافظه و سپس تقویت دل‌بستگی به مکان و انسجام اجتماعی می‌رسد؛ مسیر «بازخوانی و بازتولید» که با مداخلات قدرت و سیاست، معنای مکان‌ها را جابه‌جا می‌کند؛ و مسیر «تاب‌آوری حافظه» که در مواجهه با اختلالات از طریق مستندسازی یا بازسازی، پیوندهای اجتماعی را تداوم می‌بخشد. عوامل مداخله‌گر نظیر اقلیم، مهاجرت و ترکیب جمعیتی، اقتصاد-سیاست، گردشگری و فناوری جهت این مسیرها را تعدیل می‌کند.

شکل ۳. مدل مفهومی توپوگرافی حافظه جمعی شهر

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۴

۴٫۲ توپوگرافی حافظه جمعی در شهرهای اقلیم خشک و بیابانی ایران

در راستای کاربست مدل مفهومی، توپوگرافی حافظه جمعی در شهرهای یزد، کرمان، طبس و کاشان از اقلیم خشک و بیابانی ایران بررسی شد. اقلیم خشک فلات مرکزی ایران به‌طور ویژه بستری فراهم کرده است که در آن عناصر کالبدی و اجتماعی در راستای سازگاری با اقلیم درهم‌تنیده می‌شود.

در یزد، بادگیرهای چهارجانبه، قنات‌های عمیق و بافت خشتی ثبت شده در فهرست یونسکو به عنوان مکان‌های حافظه جمعی برای تاب‌آوری در برابر مخاطرات اقلیمی عمل می‌کنند (یونسکو، ۲۰۱۷) و زیرساخت اصلی حافظه جمعی شهر محسوب می‌شود. ساکنان شهر بادگیر را نماد سازگاری کالبدی با اقلیم می‌دانند و این تصویر در روایت‌های شفاهی سینه‌به‌سینه بین نسل‌ها تکرار می‌شود (فروغی و همکاران، ۲۰۲۴). در بعد اجتماعی- فرهنگی آیین «نخل گردانی» هرساله از طریق حرکت جمعی در میدان امیرچخماق و تکایا، فرهنگ شهادت و مبارزه را در راستای ایجاد حس هم‌بستگی محله‌ای، هویت و انسجام اجتماعی زنده نگه می‌دارد (شفیعی، ۱۳۹۹). پس از ثبت جهانی بافت تاریخی شهر یزد (۲۰۱۷)، رونق گردشگری و میزان گردش روایت‌ها افزایش یافته و موضوع ظرفیت‌پذیری و مدیریت مسیرهای پیاده در آن را پیش رو گذاشته است (دهقان پور، ۲۰۲۱؛ اصلانی، ۲۰۲۰).

لنگر فضایی حافظه جمعی در کرمان شامل مجموعه صفوی گنجعلی‌خان (میدان، حمام، آب‌انبار، بازار)، حافظه پیشه، آب، مناسک را در پیوستگی فضایی بازار تثبیت می‌کند. در کرمان، بازار طولانی و سرپوشیده شهر از سده هشتم هجری تاکنون محور مبادله و روایت‌های تجاری بوده است. تداوم خطی بازار حافظه ساکنان را حول داستان خاندان‌های بازرگان و سفرهای کاروانی در بعد اجتماعی- فرهنگی سامان می‌دهد. این مسیر کاروانسراها، چهارسوق‌ها و حمام‌های متعددی را در بر می‌گیرد. بازار کرمان با ساختار محوری و زاویه‌دار خود، به عنوان یک بلوک درشت شهری عمل کرده و درون خود فضاهای باز هندسی را مفصل‌بندی می‌کند. این ویژگی‌ها باعث می‌شود که بازار کرمان نه تنها به عنوان یک فضای تجاری، بلکه به عنوان یک عنصر مهم در استخوان‌بندی فضایی شهر و حافظه جمعی مردم آن شناخته شود (لک و حکیمیان، ۲۰۱۸). در مقیاس سرزمینی، کویر لوت (ثبت جهانی ۲۰۱۶) لنگر حافظه طبیعی و شرایط حادّ اقلیمی است. نموده‌های پارادوکسیکال باغ گلشن طبس، باغ دولت‌آباد یزد، باغ فین کاشان، باغ شاهزاده ماهان کرمان درخشش واحه در دل کویر است که با ترفندها و ارائه الگوی معماری بر شدت خاطره‌انگیزی این مکان‌های حافظه افزوده و موقعیت گردشگری فراهم کرده است. شهر کاشان با خانه‌های درون‌گرای قاجاری، از جمله بروجردی و طباطبائی، تعیین معماری حافظه‌محور کویر است. تحلیل هندسه حیاط‌های عمیق نشان می‌دهد که نسبت‌های طلایی و مقیاس انسانی، حس تعلق و خاطرات خانوادگی چند نسلی را تقویت می‌کند. همچنین تکرار الگوی هشتی-میان‌در-حیاط در کوچه‌های بافت تاریخی، پیوستگی تصویری مشترک و مؤلفه‌ای آشنا در ذهن شهروندان پدید می‌آورد (ناصری و امینی، ۲۰۲۲).

۴.۳ بحث: سازوکارها، عوامل مداخله‌گر و تعمیم‌پذیری

بر پایه شواهد در بعد فضایی-مکانی، منطق «دوگانگی ساختار» نشان می‌دهد حافظه جمعی هم‌زمان محصول سازمان فضایی شهر و محرک بازتولید آن است (گیدنز، ۱۹۸۴). این منطق با «صورت مکانی حافظه» گره می‌خورد؛ به این معنا که خاطره در مکان جا می‌گیرد، به نشانه‌های محیطی تکیه دارد و با دگرگونی کالبد، باز صورت‌بندی می‌شود (هالباکس، ۱۹۹۲). ایده «مکان‌های حافظه»، جانمایی حافظه جمعی را عملیاتی و لنگرهایی را شناسایی می‌نماید که گذشته و حال را در متن شهر از بناهای تاریخی و میدان‌ها تا آیین‌ها و حتی اشیاء و رویدادها به هم پیوند می‌زند (نورا، ۱۹۸۹).

فهم حافظه شهری با یک نقشه ایستا از نقاط و مرزها ممکن نیست؛ حافظه در توپولوژی‌های سیال شهر شامل گره‌ها و پیوندهایی دگرگون شونده در زمان جریان دارد و مدام بازپیکربندی می‌شود (کرنگ و تراولو، ۲۰۰۱). به عنوان مثال خیابان به عنوان «کانون حافظه» مکانی است که فرم، ریخت‌شناسی و ریتم تردد با زیست جمعی تنیده و در حال نو شدن است (هبرت^۲، ۲۰۰۵). یادمان‌های شهری زمانی مؤثرند که از «ابژه‌های صرفاً یادآورنده»

¹ Crang & Travlou

² Hebbert

به «عرصه‌های تجربه و مواجهه» بدل شوند؛ به‌طوری‌که امکان لمس، باز تعبیر و حتی نقد رسمیت خود را فراهم کنند (آراندلویک^۱، ۲۰۱۸). لذا «مکان‌های حافظه»، متن نهایی شهر نیستند؛ بلکه موقعیت‌هایی هستند که در آن، گروه‌ها خرده روایت‌ها را گردآوری، بازتولید و دوباره معنادار می‌کنند (آدن^۲ و همکاران، ۲۰۰۹). حافظه در تفسیر این بدنه پژوهشی پدیده‌ای بین‌الذهانی و عمل‌ورزانه است که در شبکه‌ای از روابط اجتماعی، فضاهای شهری و آیین‌ها شدت و ضعف می‌گیرد. در این خوانش، شهر صرفاً صحنه‌ای بی‌طرف نیست؛ بلکه خود زیرساخت یادآوری است.

در تبیین مسیر بازخوانی و بازتولید توپوگرافی حافظه جمعی، مفهوم «پالیمپسست^۳» در فضای شهری استفاده می‌شود. طبق نظریه‌ی هایسن (۲۰۰۳)، شهر به‌مثابه متن لایه‌لایه و از جنس حافظه و تاریخ است که در آن لایه‌ها بر اساس سیاست‌های حافظه برجسته یا حذف شوند (هایسن، ۲۰۰۳). درواقع، حافظه جمعی شهر نه از دل روایت‌های رسمی تاریخ بلکه تحت تأثیر سیاست حافظه به‌واسطه ساخت کالبدی یا رویدادها و تعاملات اجتماعی دوام می‌یابد (روزنبرگ^۴، ۲۰۱۲). در چارچوب اجتماعی-فرهنگی، تعاملات گروهی-نهادی یادسپاری و گذار از حافظه ارتباطی به فرهنگی (آسمان، ۱۹۹۹، ۲۰۰۸) همراه با اجرای آیین‌ها و روایت‌های جمعی، حافظه را انتقال می‌دهد؛ هم‌زمان، اعمال قدرت در نام‌گذاری (بورديو، ۱۹۸۴، ۱۹۹۱) و «آرشیوها» در سطح نهادی مسیر‌گزینی یا فراموشی را تعیین می‌کنند. در این چارچوب نهادهای بیرونی به‌منزله امتداد حافظه عمل می‌کنند (ویلسون^۵، ۲۰۰۵). در این بعد اصالت حافظه بدون شناسایی روایت‌های حاشیه‌ای و ضد یادمان‌ها فهم‌پذیر نیست (لند^۶، ۲۰۲۳؛ آلدرومن^۷، ۲۰۰۸؛ کامپانی^۸، ۲۰۲۰؛ توتافورتی^۹، ۲۰۱۹).

باید توجه داشت «اقلیم» به‌مثابه میراث ناملموس^{۱۰} و نیز تجربه‌ی تغییرات اقلیمی، محتوای یادمان‌ها روایت‌های زیسته را بازپیکربندی کرده و نقاط لنگر مکان حافظه را جابه‌جا می‌کند (نمونه: طوفان‌ها، خشک‌سالی‌ها، یا «مناظر حافظه»ی محیط‌زیستی (آدمسون و رپسون^{۱۱}، ۲۰۲۴؛ سزانا^{۱۲} و همکاران، ۲۰۲۱). در حوزه‌ی مهاجرت و ترکیب جمعیتی، جابه‌جایی و تنوع جمعیتی، شبکه‌های یادآوری را از مرزهای محلی عبور داده و بدین‌سان هم‌مسیر (جهت) گردش روایت‌ها و هم‌وزن نمادین (شدت) آن‌ها در فضاهای شهری و نهادی تغییر می‌کند (ارل^{۱۳}، ۲۰۱۱). در سطح «اقتصادی-سیاسی»، فرآیندهای توسعه‌ی شهری و میراث‌سازی در چارچوب منازعات قدرت (برای نمونه در پیوند با رویدادهای عظیم و سرمایه‌گذاری‌های شهری) مکان‌های به‌یادمانی را بازچینش کرده و اولویت‌های مکانی و گفتمانی را جهت‌دهی می‌کنند (بندیکس و همکاران، ۲۰۱۳؛ هایسن، ۲۰۰۳).

¹ Arandelovic

² Aden

³ palimpsest: بر اساس دیکشنری مریام وبستر معنای اصلی «پالیمپسست» در زبان انگلیسی برگ دست‌نوشته‌ای است که نوشتار پیشینش پاک شده و دوباره روی آن نوشته‌اند؛ این واژه به هر پدیده‌ی چندلایه با آثار زیرین باقی‌مانده نیز اطلاق می‌شود.

⁴ Rosenberg

⁵ Wilson

⁶ Land

⁷ Alderman

⁸ Company

⁹ Totaforti

¹⁰ Weather heritage

¹¹ Adamson & Rapson

¹² Sesana

¹³ Erl

«گردشگری» نیز تنها مصرف‌کننده‌ی گذشته نیست، بلکه خود شیوه‌ای از حافظه‌سازی است که از سایت‌های رسمی فراتر رفته و با طراحی تجربه و روایت، شدت یادسپاری را در مقصدها افزایش یا تغییر جهت می‌دهد (هالدروپ و لارسن^۱، ۲۰۱۰؛ مارشال^۲، ۲۰۱۲). سرانجام، «فناوری» و به‌ویژه پلتفرم‌های اجتماعی با منطق‌های الگوریتمی آرشیو یا ترویج، انواع نوین کنش‌های یادمان‌سازی (از هشتگ‌های یادبود تا پست‌های شبکه اجتماعی) را امکان‌پذیر کرده و بدین‌طریق هم جهت دیده‌شدن و فراموشی و هم شدت گردش روایت‌ها را در مقیاس‌های متفاوت تنظیم می‌کنند (بروبیکر^۳ و همکاران، ۲۰۱۳؛ هاسکینز^۴، ۲۰۱۱؛ فن دایک^۵، ۲۰۰۷). نقشه‌برداری داده مبنا از حافظه‌ی شهری نشان داده است این دگرگونی‌ها در عمل به‌صورت الگوهای فضایی قابل‌اندازه‌گیری «شدت» و «جهت» در محلات و گره‌های شهری می‌توانند بازتاب یابند (هی^۶ و همکاران، ۲۰۱۸؛ چی‌یو^۷ و همکاران، ۲۰۲۵).

در اقلیم بیابانی شهرهای مورد مطالعه، پاسخ‌های انطباق اقلیمی نظیر بادگیر، قنات و بافت خشتی به لنگرهای حافظه تبدیل می‌شوند و مؤلفه «شدت» خاطره‌انگیزی را افزایش می‌دهد. چهارچوب فضایی- مکانی این شهرها با «اقتصاد آب و سایه» شکل می‌گیرد و عناصر بومی زیرساخت یادآوری را می‌سازد و پیرامون گذرهای سایه‌دار کانون‌های حافظه را سامان می‌دهد. به‌طور ویژه دریافت می‌شود اقلیم و بحران‌های اقلیمی (خشک‌سالی، طوفان شن) به‌عنوان عامل مداخله‌گر محتوای یادمان‌ها و نقاط لنگر را بازپیکربندی و بر جهت و شدت سه مؤلفه فضایی، اجتماعی و سیاسی تأثیر می‌گذارد.

در تحلیل تطبیقی، موارد مطالعاتی یزد، طبس، کاشان و کرمان دریافت می‌شود که «زیرساخت نظام آب و سایه» و سه‌گانه بازار- مسجد- میدان مشترک‌اند و آیین‌ها یا عادات روزمره این سازمان‌دهی را پویا نگه می‌دارند. بااین‌حال، شدت و جهت حافظه در راستای مکان‌های حافظه هر یک تغییر می‌کند: در یزد پیوستگی کالبدی و آیین‌های ماندگار (نخل گردانی، عزاداری‌های محرم) به همراه ثبت جهانی، خوانایی و دوام حافظه را بالا برده است؛ در طبس تقابل حافظه با مخاطره و بازسازی پسازلزله پالیمپسست قطور ایجاد کرده و گاهی شدت و جهت مکان‌های حافظه را تغییر داده است. در کاشان باغ فین و خانه‌های درون‌گرا حافظه جمعی این مناطق را به قلمرو روایت ملی پیوند می‌زند؛ در کرمان مجموعه چند عملکردی صفوی مانند گنجعلی‌خان، حافظه را در «شبکه حرکت روزمره» نگاشته است.

ثبت جهانی بافت تاریخی یزد و نیز «منظر فرهنگی بم» را می‌توان سازوکاری از سیاست حافظه دانست که جهت میدان حافظه را به‌سوی کریدورهای گردشگری جهت‌دهی می‌کند؛ لذا در اطلس و شاخص‌ها باید اثر «سیاست حافظه» را مدنظر قرار داد. در منطق پالیمپسست، مداخلات نهادی، لایه‌نگاری جدیدی از معنا را بر دستگاه فضایی- اجتماعی موجود می‌نشانند. بازسازی پس از سانحه‌های طبیعی در جهت تاب‌آور سازی لنگر و مسیرهای حافظه جمعی را بازچینش می‌کنند و «جهت»‌های تازه یادسپاری را پدید می‌آورد. در این راستا لازم است سیاست‌های عدالت روایی را درجهت بازنمایی صادقانه روایت‌ها موردتوجه قرار داد. در زلزله طبس بسیاری از لنگرهای کالبدی حافظه تغییر کرد. در فرایند بازسازی، لایه‌ای نو بر متن شهر افزوده شد که جهت روایت جمعی را تغییر داد.

¹ Haldrup & Larsen

² Marschall

³ Brubaker

⁴ Hoskins

⁵ van Dijck

⁶ He

⁷ Qiu

با توجه به بحث نظری، مدل مفهومی میان حامل‌های کالبدی حافظه و قاب‌های اجتماعی آن پل مفهومی می‌زند و از خوانش‌های ایستا فاصله می‌گیرد. این نگاه، در امتداد ایده حافظه جمعی نزد هالبواکس و مفهوم مکان‌های حافظه نزد پی‌یر نورا، تأکید را از «فهرست نشانه‌ها» به «الگوی فضایی-رفتاری نشانه‌ها» جابه‌جا می‌کند و آن را سنجش‌پذیر و قابل بازتولید می‌سازد. سهم نظری کار در پیوند مطالعات حافظه با مورفولوژی شهری و برنامه‌ریزی حساس به زمینه است: استعاره توپوگرافی، امکان می‌دهد شدت، جهت و امتداد یادسپاری، همچون یک چشم‌انداز ناهموار با قله‌ها (لنگرها) و دره‌ها (شکاف‌ها) و یال‌ها (مسیرها یا کریدورها) خوانده شود. همچنین وارد شدن «لایه‌نگاری سیاست حافظه» و «قدرت نمادین و نام‌گذاری» سازوکارهای بازخوانی گذشته را تحت تأثیر سه ابزار میانجی انتقال، بازسازی و بازتولید، سازمان‌دهی برای طراحی و ارزیابی مداخله‌های حساس به حافظه می‌داند. بدین ترتیب، پیوند گذشته، حال و آینده در حافظه شهری به صورت فرآیندی فعال و زمینه‌مند فهم و قابل هدایت می‌شود.

با تکیه بر منطق «تعمیم تحلیلی» در طراحی چندموردی (یین، ۲۰۱۸)، شباهت الگوی لنگر-مسیر و تکرار مسیرهای «شکل‌گیری، بازخوانی، تاب‌آوری» در شهرهای بیابانی مطالعه شده، قرینه‌ای برای تعمیم مدل به شهرهای هم‌سنگ اقلیم خشک را مشروط به تحقق سه شرط فراهم می‌کند: (۱) همسانی پاسخ‌های اقلیمی (سایه، آب، تهویه) با رویدادهای تکرارشونده جمعی؛ (۲) پیوستگی شبکه گذرها برای گردش مراسم و تعاملات؛ (۳) عدم حذف لایه حافظه زیسته توسط مداخلات صرفاً نمایشی و مصرفی.

برای عملیاتی سازی، بسته ابزارهای زیر توصیه می‌شود: «اطلس حافظه» به مثابه سامانه‌ای نقشه‌محور برای لایه‌بندی مکان‌های حافظه، مسیرهای آیینی، شبکه قنات و نشانه‌های گفتاری؛ «شاخص شدت و جهت» به منظور پایش تغییرات مکانی-زمانی حافظه مانند فراوانی آیین‌ها، مکث شهروندان، میزان بازدید از روایت‌های فضای مجازی؛ طراحی «کریدورهای حافظه» برای اتصال گره‌های پراکنده از طریق محاسبات سایه‌اندازی، مسیر باد، خواناسازی و روایت‌پردازی؛ و «نهادهای حافظه» شامل شوراهای محلی و مردم‌نهاد که وظیفه‌ی میانجی‌گری اجتماعی و مداخلات را بر عهده دارند. در سطح حکمرانی، ارزیابی حافظه محور در فرایندهای طرح‌های شهری، شفاف‌سازی منطق نام‌گذاری معابر و امکان ثبت اعتراضات محلی و ایجاد بانک اسناد قابل‌دسترس از پیش‌شرط‌های موفقیت است. در سطح طراحی، تدوین کدهای جزئی برای مرمت و بازسازی بازارها، حسینیه‌ها و خانه‌های تاریخی با تأکید بر قابلیت تجربه و تعامل، از تبدیل یادمان‌ها به ابژه‌های صرف جلوگیری می‌کند. نهایتاً، پیوند شاخص‌های برخاسته از زمینه با ارزیابی‌های مشارکتی و به‌کارگیری فناوری برای بایگانی و ترویج روایت‌های کمتر شنیده شده، تضمین می‌کند که سیاست حافظه از حلقه‌های بسته‌ی رسمی بیرون بیاید و به زیست روزمره‌ی شهروندان گره بخورد.

لذا چنین دریافت می‌شود که چارچوب فضایی و اجتماعی حافظه جمعی در شهرهای ایران، ساختاری چندلایه در مقیاس‌ها، فرم‌ها و عملکردهای متفاوت دارد که طیفی متنوع از مکان‌های مذهبی، بازارها، میادین، خیابان‌ها، باغ‌ها و نهادهای فرهنگی را در برمی‌گیرد. این فضاهای متمایز همگی در یک راستا و هم سو برای شکل دادن به حافظه جمعی همگرا می‌شوند تا هویت یکپارچه‌ای برای شهر ایرانی-اسلامی همساز با اقلیم رقم بزنند. وحدت الگو، فرم و سازمان‌دهی آن در کنار شیوه‌های فرهنگی مرتبط با آن‌ها، پایگاهی برای حفظ حافظه جمعی و پیوند با میراث غنی ایران فراهم می‌کنند.

۵ نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف تبیین توپوگرافی حافظه جمعی شهر و شناسایی سازه‌های آن از طریق مدلی مفهومی، تلاش نمود تا درکی جامع از تعامل پیچیده میان حافظه، فضا و اجتماع در بستر شهر ارائه دهد و شکاف نظر و عمل شهرسازی را در این زمینه پر کند. مدل مفهومی پژوهش با تکیه بر دو چارچوب فضایی-مکانی و اجتماعی-فرهنگی روشن می‌کند حافظه نه صرفاً در اشیای تاریخی یا ذهنیت فردی، بلکه در شبکه‌ای به هم پیوسته، چندلایه و پویا از مکان‌ها، مسیرها، آیین‌ها و نام‌گذاری‌ها جای می‌گیرد و دائماً از طریق کنش جمعی بازتولید می‌شود. اقلیم، مهاجرت، اقتصاد، سیاست، گردشگری و فناوری به منزله عوامل مداخله‌گر، «شدت» و «جهت» یادسپاری را تعدیل می‌کنند.

توپوگرافی حافظه در اقلیم بیابانی از هم‌نشینی بسترهای فضایی همساز با اقلیم، رویدادهای اجتماعی-روایی و لایه‌نگاری سیاست حافظه ساخته می‌شود و مداخله‌ای در هر یک از این سه مؤلفه، نقشه‌ی پویای گره‌ها و پیوندهای معنایی شهر را جابه‌جا می‌کند. کاربست مدل در یزد، کرمان، طبس و کاشان نشان داد سامانه قنات، آب‌انبار، یخچال، بادگیر، ساباط، پیوستگی گذر-بازار-میدان، حسینیه، باغ ایرانی و خانه‌های درون‌گرا به عنوان لنگرهای پایدار حافظه عمل می‌کنند و لایه‌های مخاطرات و بازسازی، همچون زمین‌لرزه طبس یا بم، پیکربندی مسیرهای یادسپاری را بازچینش می‌کنند. حاصل، مدلی است که شکاف نظر و عمل را می‌کاهد و برای برنامه‌ریزی و طراحی زمینه‌گرا مواردی چون بسته‌های سیاستی شکل‌گیری و انتقال دانش بومی، بازسازی و کنترل لایه‌ها با رویکرد پالیمپسست و تاب‌آوری حافظه‌محور را ارائه می‌کند. تهیه «اطلس حافظه» شامل لنگرهای فضایی و فعالیتی حافظه جمعی مستقر در شهر، توجه به «شاخص‌های شدت و جهت» و طراحی «مسیرهای حافظه» اندیشه‌های مطرح‌شده به مرتبه عمل نزدیک می‌کند.

بر این مبنا، سه مسیر راهبردی برای مدیریت حافظه در سیاست‌گذاری شهری پیشنهاد می‌شود. نخست، تقویت مسیر «شکل‌گیری» که بر انتقال دانش بین‌نسلی و ارتقای سواد روایی شهر تأکید دارد و با استقرار برنامه‌های تفسیر مشارکتی در مکان‌های حافظه، تولید روایت‌های چندصدایی و آموزش عمومی در مدارس و مراکز محلی عملیاتی می‌شود. دوم، در مسیر «بازخوانی و بازتولید»، تغییر معناها و مکان در مواجهه با توسعه، گردشگری و جابه‌جایی جمعیت‌ها در نظر گرفته شود به‌طوری‌که با توجه به «پالیمپست»، لایه‌های ناهم‌زمان تاریخ را به‌جای حذف، هم‌نشین کرد؛ این مسیر نیازمند چارچوب‌های مدون نام‌گذاری زمینه‌محور، کدهای طراحی برای تلفیق نو و کهن و سازوکارهای گفت‌وگو و مشارکت عمومی پیش از مداخله است. سوم، در راستای ارتقای «تاب‌آوری با حافظه» مدیریت بحران سازگار با اقلیم صورت گیرد. مستندسازی دیجیتال، ایجاد آرشیوهای محلی از رویدادهای شهری و بازسازی‌های مشارکتی، دوام حافظه مشترک را در برابر اختلالات تضمین می‌کند.

چنین رویکردی نه تنها حس تعلق و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند؛ بلکه ظرفیت سازگاری شهرهای بیابانی با تغییرات اقلیمی و تحولات اقتصادی-سیاسی را افزایش می‌دهد و مسیر طراحی زمینه‌گرا را برای برنامه‌ریزان و مدیران شهری تسهیل می‌کند. پژوهش‌های آینده می‌تواند با پیمایش میدانی، ردیابی مسیرهای حرکتی و تحلیل روایی عمیق مدل را به‌روز و بومی‌سازی کند.

References

- Adams, T. (2020). Sharing the same space: How the memory of the holocaust travels in political speech. *The Sociologica Quarterly*, 10, 19.

<https://doi.org/10.1080/00380253.2020.1797597>

- Adamson, G., & Rapson, J. (2024). Weather, heritage, and memory. *WIREs Climate Change*, 15(3), e913. <https://doi.org/10.1002/wcc.913>
- Aden, R. C., Han, M. W., Norander, S., Pfahl, M. E., Pollock, T. P., Jr., & Young, S. L. (2009). Re-collection: A proposal for refining the study of collective memory and its places. *Communication Theory*, 19(3), 311–336. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2009.01345.x>
- Alderman, D. H. (2008). Martin Luther King Jr. streets in the South: A new landscape of memory. *Southern Cultures*, 14(3), 88–105. <https://doi.org/10.1353/scu.0.0013>
- Al-Musawi, M. H., Abdulwahid, S. M., & Ali, S. H. (2022). The role of reviving ancient walls in collective memory. *International Journal of Design & Nature and Ecodynamics*, 17(4), 537–545. <https://doi.org/10.18280/ij dne.170407>
- Arandelovic, B. (2018). Urban memorials. In *Public art and urban memorials in Berlin* (pp. 279–362). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73494-1_7
- Aslani, E. (2020). Estimation of carrying capacity in Historic City of Yazd for walking tourists. *ARA Journal*, 10(1), 1–17. (Revistes UB)
- Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck.
- Assmann, A. (2008). Canon and archive. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* (pp. 97–107). De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.97>
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>
- Bendix, R. F., Eggert, A., & Peselmann, A. (Eds.). (2013). *Heritage regimes and the state*. Göttingen University Press.
- Bergson, H. (1911). *Matter and memory* (N. M. Paul & W. S. Palmer, Trans.). George Allen & Unwin.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste* (R. Nice, Trans.). Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (Vol. 4). Sage.
- Boyer, M. C. (1996). *The city of collective memory: Its historical imagery and architectural entertainments*. MIT Press.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>

- Brubaker, J. R., Hayes, G. R., & Dourish, P. (2013). Beyond the grave: Facebook as a site for the expansion of death and mourning. *The Information Society*, 29(3), 152–163.
- Company, L. (2020). L'empremta Urbana de la memòria col·lectiva [The urban imprint of collective memory]. *Cercles: Revista d'Història Cultural*, 23, 165–172. <https://doi.org/10.1344/cercles2020.23.1014>
- Cordeiro, V. D. (2021). The phenomenon of memory from a sociological standpoint: An ontological approach in the light of Maurice Halbwachs' work. *Italian Sociological Review*, 11(3), 761–779. <https://doi.org/10.13136/isr.v11i3.490>
- Crang, M., & Travlou, P. S. (2001). The city and topologies of memory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19(2), 161–177. <https://doi.org/10.1068/d201t>
- Dehghan Pour Farashah, M. (2021). A tourism-oriented conservation plan for a historic neighborhood of Yazd. *Journal of Tourism Studies*, 31(2), 1–20. (Biblioteka Nauki)
- Erll, A. (2011). *Memory in culture*. Palgrave Macmillan.
- Festinger, L., Gerard, H. B., Hymovitch, B., Kelley, H. H., & Raven, B. (1952). The influence process in the presence of extreme deviates. *Human Relations*, 5(4), 327–346.
- Foroughi, M., Andrade, B., & Pereira Roders, A. (2024). Capturing experts' knowledge in heritage planning enhanced by AI: A case study of windcatchers in Yazd, Iran. *Journal of Cultural Heritage*, 67, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2024.01.014>
- Ghahremani, H., & Asadi, N. (2018, September). Investigating the role of collective memory in urban renewal plans (case study: Shohada square's Great Project—Mashhad—Iran). In *FUPS2018: First International Conference on Future of Urban Public Spaces*. Tehran, Iran.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- Halbwachs, M. (1941). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Alcan.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press. (Original work published 1950)
- Haldrup, M., & Larsen, J. (2010). *Tourism, performance and the everyday: Consuming the Orient*. Routledge.
- He, S., Yoshimura, Y., Helfer, J., Hack, G., Ratti, C., & Nagakura, T. (2018). Quantifying memories: Mapping urban perception. *arXiv*. <https://arxiv.org/abs/1806.04054>
- Hebbert, M. (2005). The street as locus of collective memory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(4), 581–596. <https://doi.org/10.1068/d55j>
- Hoskins, A. (2011). Media, memory, metaphor: Remembering and the connective turn. *Parallax*, 17(4), 19–31.
- Huyssen, A. (2003). *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503620308>

- Jabareen, Y. (2009). Building a conceptual framework: Philosophy, definitions, and procedure. *International Journal of Qualitative Methods*, 8(4), 49–62.
- Joudavi, A. (2017). Documentation of Tabas reconstruction after the 1978 earthquake. *Disaster Prevention and Management Knowledge*, 3(3), 239–249.
- Kølvrå, C. (2015). Past and future in the construction of communal identity: Collective memory and mythical narratives. *Scandinavian Studies in Language*, 6(3), 87–109. <https://doi.org/10.7146/sss.v6i3.20647>
- Lak, A., & Hakimian, P. (2018). A new morphological approach to Iranian bazaar: The application of urban spatial design theories to Shiraz and Kerman bazaars. *Journal of Architectural Conservation*, 24(3), 207–223. <https://doi.org/10.1080/13556207.2018.1543821>
- Land, J. (2023). Synthesizing collective memory and counter-memory in urban space. *Urban Geography*, 44(5), 1011–1020. <https://doi.org/10.1080/02723638.2023.2205261>
- Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: Restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28(3), 209–231. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.001>
- Loughran, K., Fine, G. A., & Hunter, M. A. (2015). Urban spaces, city cultures, and collective memories. In *Routledge international handbook of memory studies* (pp. 193–204). Routledge.
- Lowenthal, D. (2015). *The past is a foreign country (revisited)*. Cambridge University Press.
- Marschall, S. (2012). Tourism and memory. *Annals of Tourism Research*, 39(4), 2216–2219.
- Misztal, B. A. (2003). Durkheim on collective memory. *Journal of Classical Sociology*, 3(2), 123–143. <https://doi.org/10.1177/1468795X030032002>
- Naseri, H., & Amini Farsani, Z. (2022). An investigation into geometric ratios of the sunken courtyards in traditional Iranian houses (A field study on Yazd and Kashan). *Journal of Architecture and Urbanism*, 46(1), 58–67. <http://dx.doi.org/10.3846/jau.2022.15719>
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>
- Qiu, B., Song, P., Tao, X., Zhou, Q., & Zhang, F. (2025). Construction of urban collective memory maps based on social media data: A case study of Nanjing, China. *npj Heritage Science*, 13, Article 259.
- Rosenberg, E. (2012). Walking in the city: Memory and place. *The Journal of Architecture*, 17(1), 131–149. <https://doi.org/10.1080/13602365.2012.659914>
- Rossi, A. (1984). *The architecture of the city*. MIT Press.

- Sesana, E., Gagnon, A. S., Ciantelli, C., Cassar, J., & Hughes, J. J. (2021). Climate change impacts on cultural heritage: A literature review. *WIREs Climate Change*, 12(4), e710.
- Shafiei, Z. (2020). An analysis of the *Nakhl-gardani* ritual and its role in promoting religious tourism in Yazd. *Farhang-e Yazd (Yazd Culture)*, 2(2), 109–120, [In Persian].
- Thomas, J., & Harden, A. (2008). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. *BMC Medical Research Methodology*, 8, 45. <https://doi.org/10.1186/1471-2288-8-45>
- Totaforti, S. (2019). The exploration of urban memory: Politics of memory and amnesia. *Sociétés*, 145(3), 85–98. <https://doi.org/10.3917/soc.145.0085>
- Touraine, A. (1981). *The voice and the eye: An analysis of social movements*. Cambridge University Press.
- UNESCO World Heritage Centre. (2011). The Persian garden (including Bāgh-e Fin, Kashan).
- UNESCO World Heritage Centre. (2013). Bam and its cultural landscape.
- UNESCO World Heritage Centre. (2016a). The Persian qanat.
- UNESCO World Heritage Centre. (2016b). Lut desert.
- UNESCO World Heritage Centre. (2017). Historic city of Yazd. World Heritage listing. <https://whc.unesco.org/en/list/1544>
- Van Dijck, J. (2007). *Mediated memories in the digital age*. Stanford University Press.
- Wertsch, J. V., & Roediger, H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory*, 16(3), 318–326. <https://doi.org/10.1080/09658210701801434>
- Wilson, R. A. (2005). Collective memory, group minds, and the extended mind thesis. *Cognitive Processing*, 6(4), 227–236. <https://doi.org/10.1007/s10339-005-0012-z>
- Żardecka, M. (2021). Social structure and collective memory. *Analiza i Egzystencja*, 53, 5–24.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). Sage.